

مضامین فرهنگی و اجتماعی کتیبه‌های مسجد- مدرسه سردار قزوین

چکیده

مسجد- مدرسه سردار در قزوین یکی از آثار معماری بر جای مانده از دوره قاجار است. این مسجد- مدرسه دارای کتیبه‌هایی است که بازتاب‌دهنده مضامین متنوعی هستند. در طول تاریخ معماری ایران در دوران اسلامی، هنر خوشنویسی در کتیبه نگاری، جایگاه ویژه‌ای داشته است که حامل پیام و ارزش‌های زیبایی شناسانه‌ای می‌باشد. در برخی موارد پیام فضای معماری از طریق استفاده از کتیبه‌ها ابلاغ می‌گردد. به این ترتیب در تزئینات نما، چه از نظر شکل ظاهری و چه از نقطه نظر معنوی، با به کار بردن اسامی ائمه طاهرین و آیات شریفه قرآن مجید، اشعار شعرا در مدح و ثناء، به بناهای تاریخی شکل خاصی داده می‌شود. در این میان، بررسی ماهیت کتیبه‌های مسجد- مدرسه سردار از نظر مضامین حائز اهمیت است. در این راستا بررسی مضمونی خط نگاره‌های به کار رفته در مسجد- مدرسه سردار قزوین با تکیه بر مضامین فرهنگی و اجتماعی ارائه گردد. از این روی، محل نصب کتیبه‌ها، محتوای احادیث و اشعار و دلیل انتخاب هر یک مورد توجه واقع شده است. روش تحقیق در این پژوهش تفسیری- تاریخی است و استدلال نیز از نوع استنتاجی می‌باشد. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که در این مسجد-مدرسه، انواع کتیبه در مضامین مذهبی و حماسی به کار رفته است. با مطالعه این کتیبه‌ها برخی الگوهای فرهنگی و اجتماعی مرسوم در کیفیت تعاملات اجتماعی و هنری دوره قاجار آشکار گردید.

اهداف پژوهش:

- ۱- شناسایی مفاهیم و مضامین فرهنگی اجتماعی متون در کتیبه‌های مسجد- مدرسه سردار قزوین.
- ۲- دستیابی به فهم تاریخی هنرمندان و شعرائی که در ساخت مسجد مدرسه سردار قزوین مشارکت داشته اند.

سوالات پژوهش:

- ۱- مضامین فرهنگی اجتماعی بکار رفته در کتیبه‌های مسجد مدرسه سردار قزوین کدام است؟
 - ۲- تفکر هنرمندان و شعرا در ساخت مسجد مدرسه سردار قزوین در دوره قاجاریه به چه صورتی بوده است؟
- واژگان کلیدی:** کتیبه، خوشنویسی، مضامین فرهنگی و اجتماعی، مسجد- مدرسه سردار قزوین، دوره قاجاریه.

مقدمه

هنر اسلامی بازتابی از روح و فرهنگ اسلامی است و همواره با روح اسلام سازگاری داشته است و این سازگاری دست کم در مظاهر اصلی، مانند معماری مکان‌های مقدس نمودار است. بدین شکل معماری مکان‌های مقدسی چون مسجد، مدرسه و آستان حرم امامان معصوم (ع) به دست مخلوق خالق هنر، به زیباترین شکل آراسته شد. از عناصر زیبایی‌شناختی می‌توان به کتیبه‌هایی اشاره نمود که بازتاب تمایلات زیبایی‌شناسانه هنر و پیوند مستقیم فرهنگ، مذهب و اعتبار ملیتی است. هنر خوشنویسی و کتیبه‌نگاری، با توجه به تقدسی که در تاریخ اسلام دارد، با وجود تمامی تفاوت‌های سبک‌شناختی و تنوع منطقه‌ای نوشتارها، در تمامی دوران‌ها به عنوان عنصری تزئینی، در یک‌دست کردن انواع گوناگون بناها به کار رفته است. کتیبه‌ها ابزاری با هدف پیام‌رسانی به جهت انعکاس کلام خدا، سخنان اولیاء و ادعی اسلامی هستند. همچنین کتیبه‌ها برحسب زمان و مکان موقعیت‌شان با مواد و مصالح متفاوتی کار می‌شده که به عنوان نمونه می‌توان از کتیبه‌های سرتاسری به صورت خوشنویسی، کتیبه‌های قاب‌بندی شده، کتیبه‌های تلفیقی با نقوش اسلیمی و هندسی، کتیبه‌های کوچک آجری در قالب شکل و خط، کتیبه‌های دورتا دور محراب، کتیبه‌های دورتادور طوق گنبد و شبستان، کتیبه‌های ساده‌ی ایجاد شده با سطوح آجری یا کاشی نام برد. خطاطان به ویژه خطاطان اسلامی نوعی قداست روحانی برای پیدایش خط قائل هستند و به اعتقادی عارفانه به سوی خوشنویسی روی می‌آورند. توجه به مواردی از این قبیل روح عرفانی و مسائل زیبایی‌شناسی در هنر معماری را احیا خواهد نمود. ضرورت این پژوهش از این جهت است که کتیبه‌ها اطلاعات مهمی در خصوص تاریخ ساخت بناها، بانیان، سازندگان و هنرمندان به ما می‌دهند. با استفاده از کتیبه‌ها می‌توان به طور دقیق هدف و نقشه هر یک از ساختمان‌ها و عناصر ساختمانی که در بناهای گوناگون دارای عملکردهای متفاوتند را روشن کرد و همین امر می‌تواند تا حدودی علت استفاده از کتیبه‌ها و کیفیت‌های اجتماعی و فرهنگی یک دوره تاریخی را بیان نمود.

در خصوص پیشینه پژوهش باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است اما پژوهش‌های متعددی پیرامون مضامین کتیبه‌های به‌کار رفته در معماری ایران، به رشته تحریر در آمده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از، مقاله‌ای با عنوان «بررسی مضمونی کتیبه‌های ادبی حرم مطهر امام رضا(ع)» که توسط دکتر مهناز شایسته‌فر در سال (۱۳۸۷) به نگارش درآمده، نگارنده در این پژوهش به نقش تاریخی بارگاه امام رضا(ع) در جذب نخبگان هنری و آشنایی با قدمت تاریخی بارگاه امام رضا(ع) و همچنین شناخت آثار شاعران حرم مطهر و تحلیل آن در دوره قاجار پرداخته است. مقاله‌ای با عنوان «بررسی مضمونی خط نگاره‌های مسجدالنبی قزوین» نیز توسط دکتر شایسته‌فر در سال (۱۳۹۰) انتشار یافت که به بررسی مضمونی خط نگاره‌های به کار رفته در مسجدالنبی قزوین با تکیه بر مضامین مذهبی پرداخته و در آن محصل نصب و محتوای آیات و احادیث مورد تحلیل واقع شده است. دکتر محمدابراهیم زارعی نیز در سال (۱۳۹۲) مقاله‌ای با عنوان «بررسی کتیبه‌های مسجد-مدرسه دارالحسان سنندج با تاکید بر نمونه‌های شعر فارسی»، تدوین نموده است. در این پژوهش به ارتباط بین آثار هنری و معماری و ادبیات و بویژه شعرفارسی تاکید شده است، و عامل اصلی در اهمیت شعر فارسی در کتیبه‌نگاری این دوران را تقابل

با هجوم مهاجمین عثمانی به سنج، به عنوان عاملی وحدت بخش از جانب بانیان ابراز می‌دارد. با توجه به بررسی مقالات قبلی بنظر می‌رسد که می‌توان با مطالعه مضامین کتیبه‌های مسجد-مدرسه سردار قزوین به بخشی از کیفیت شرایط فرهنگی اجتماعی و نیز جایگاه هنرمندان و شعرا در ساخت این کتیبه‌ها در دوره قاجاریه پی برد. مسجد-مدرسه سردار قزوین از جمله مساجدی است که در دوره قاجار بنا شده است و یکی از بزرگترین مسجد مدرسه‌های باقی مانده قزوین می‌باشد. مهمترین کتابی که توضیحاتی در این خصوص دارد کتاب مینودر آقای گلریز است؛ در کتب دیگر اگر مطلبی در مورد این مسجد ذکر شده، به نقل از این کتاب می‌باشد. درحالی که معماری مسجد-مدرسه سردار قزوین از ابعاد مختلفی قابل بحث است که یکی از آنها می‌تواند مبحث به‌کارگیری مضامین به کار رفته در خط نگاره‌های این مسجد مدرسه باشد.

نتیجه‌گیری

مسجد-مدرسه سردار در قزوین یکی از وسیع‌ترین و باشکوه‌ترین مسجد-مدرسه‌های قزوین از نظر ساختار معماری و حسن سلیقه در انتخاب و اجرای کتیبه‌های آن است. در بنای مسجد-مدرسه سردار قزوین خطوطی که در سطوح ورودی و بدنه‌های صحن اصلی به‌کار رفته‌اند، علاوه بر ذکر نام سفارش‌دهنده و هنرمند و قید تاریخ ساخت و چگونگی ملحقات آن، به ثبت عبارات مقدس و مذهبی نظیر وصف حضرت علی، ستایش بانیان و وصف ایشان و عمدتاً مدح و ثنای واقعه کربلا به واسطه کاربرد اشعاری از دیوان محتشم کاشانی، صباحی بیدگلی و میرزا احمد جندقی، پرداخته شده است. با توجه به کاربرد بخش عمده متون کتیبه‌ها در ارتباط با مدح و ثنای واقعه عاشورا، بنظر می‌رسد که جایگاه فضیلت و مقام معنوی ائمه معصومین خصوصاً امام حسین(ع) در فرآیندهای مذهبی و آموزشی دوره قاجار مهم و ارزشمند بوده است و از طرفی استفاده از اشعار حماسی در وصف واقعه کربلا می‌تواند بیان‌گر آن باشد که در دوره قاجاریه به لحاظ جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی روحیه شهادت و شجاعت از ویژگی‌های این دوران بوده است. با توجه به این‌که عمده خطوط به‌کار رفته در کتیبه‌های این مسجد مدرسه از نوع نستعلیق است و همان‌طور که در مبانی نظری مطرح شد، کاربرد این نوع خط در کتیبه‌ها کاربرد خطی کاملاً ایرانی که نمادی از وحدت و نشانه هویت می‌باشد و نیز نوشتن اشعار فارسی با خطی که ایرانی بوده و هنری باشد در این دوران به اوج خود رسیده است و از طرف دیگر از کاشیکاری‌های لاجوردی با تکنیک هفت رنگ استفاده گردیده که بتواند خط نستعلیق را به بهترین شکل به نمایش بگذارد و در نهایت این‌که استفاده از اشعار دیوان محتشم کاشانی، صباحی بیدگلی و میرزا احمد جندقی که مفاهیم آشنایی برای مردمان این دوره بوده است، بیان‌گر کاربرد هنر شعر با رویکرد حماسی و مذهبی توسط هنرمندان می‌باشد.

منابع:

آقاداودی، محی‌الدین؛ زکریایی کرمانی، ایمان. (۱۳۹۶). «تحلیل مضامین و کارکردهای کتیبه‌های مدارس عصر صفویه اصفهان نمونه موردی: مسجد- مدرسه چهارباغ»، دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۲۶، ۱۱۷-۱۰۰.

آل داود، علی. (۱۳۸۸). دیوان اشعار صفایی جندقی، تهران: انتشارات کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

آوری، پیترو. (۱۳۸۲). تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض قاجاریه، ترجمه محمد رفیعی محمدآبادی، تهران: آشیانه کتاب.

احمدی، غلامعلی؛ شمشیری، محمدرضا و رحمانی، جهانبخش. (۱۳۹۸). «فاعلیت خدا در نظام هستی از نگاه علامه طباطبایی و انعکاس آن در کتیبه‌های بناهای اسلامی»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۶، ۳۰۰-۲۹۰.

بطیار، محبوبه؛ حسنی، غلامرضا. (۱۳۹۸). «خاستگاه شناختی، طبقه بندی و تحلیل نقش‌های شیرسر بناهای قاجاری گرگان، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۳، ۹۹-۸۵.

بورکهارت، تیتوس. (۱۳۸۷). هنر اسلامی، زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.

بهاروند، احمد. (۱۳۸۷). دیوان محتشم کاشانی، تهران: انتشارات نگاه.

بمانیان، محمدرضا؛ مومنی، کوروش و سلطان‌نژاد، حسین. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی ویژگی‌های طرح معماری مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار و مدارس دوره صفویه، آرمانشهر، شماره ۱۱، ۱۰-۱.

پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۰). گنبد در معماری ایرانی، مجله اثر، شماره ۲۰.

خزایی، محمد. (۱۳۸۲). نمادگرایی در هنر اسلامی، مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

خمسه، فرزانه؛ شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۹۰). بررسی مضمونی خط‌نگاره‌های مسجدالنبی قزوین، دوفصلنامه علمی پژوهشی هنرهای تجسمی نقش‌مایه، شماره ۲۰، ۷-۱.

دلال موسوی، سیدمحمد. (۱۳۸۴). حاکمان قم. قم: انتشارات زائر.

- رسولی، آذر؛ مسعودی، امیدعلی و دلاور، علی. (۱۳۹۷). سیاست های فرهنگی، هنری و تجاری قالی ایرانی دوران قاجاریه (۱۳۲۹ تا ۱۳۴۴)، دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۰، ۳۰-۴۵.
- سمیع آذر، علیرضا. (۱۳۷۶). تاریخ تحولات مدارس ایران، سازمان نوسازی، تهران: توسعه و تجهیز مدارس کشور.
- سهیلی، جمال‌الدین و عارفیان، انسیه. (۱۳۹۵). تحلیل روابط اجتماعی- انسانی در فضاهای مسجد- مدرسه های دوره قاجار قزوین براساس رویکرد نحو فضا، پژوهش های جغرافیای انسانی، شماره ۳، ۴۸۱-۴۷۰.
- شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۰). «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی»، فصلنامه علمی-پژوهشی دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، شماره ۵، ۳۰-۲۰.
- شایسته فر، مهناز؛ صراف زاده، رامینه. (۱۳۸۹). «تجلی اسماء مقدس در تزئینات معماری امام زادگان و مقابر سده‌ی چهاردهم/هشتم-شهر قم»، دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۳، ۴۵-۲۰.
- شریعت، زهرا. (۱۳۸۶). «تزئینات کتیبه‌ای آستانه مقدسه قم»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۷، ۱۸-۱.
- شیخی، علیرضا؛ قاسمی، منوره. (۱۳۹۷). مطالعه کتیبه‌های پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی شماره ۳۱، ۴۰-۲۰.
- گرابر، اولگ؛ هیل، درک. (۱۳۷۵). معماری و تزئینات اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- گلریز، محمدعلی. (۱۳۳۷). مینودر یا (باب‌الجنه) قزوین، چاپ دوم، قزوین: انتشارات طه.
- گودرزی (دیباچ)، مرتضی. (۱۳۸۸). آینه خیال (بررسی و تحلیل تزئینات معماری دوره قاجاریه)، تهران: سوره مهر.
- فراست، مریم. (۱۳۸۵). «بکارگیری شاخصه‌های معماری اسلامی در معماری مسجد محله»، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی شماره ۴، ۳۰-۱۵.
- مسعودی آرانی، عبدالله. (۱۳۹۵). دیوان صباحی بیگدلی، قم: انتشارات اسوه.
- معمارزاده، محمد. (۱۳۸۶). تصویر و تجسم عرفان در هنرهای اسلامی، تهران: دانشگاه الزهرا.
- مکی نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی (تزئینات معماری)، تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت).

مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ قاسم‌پورآبادی، محمدحسین و محمدلویی شبستری، آیسا. (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مسجد-
مدرسه‌های دوره قاجار، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۱، ۱-۲۰.

هیلن برند، روبرت. (۱۳۸۰). معماری اسلامی، شکل، کارکرد و معنی، ترجمه باقر آیت‌الله شیرازی، تهران: انتشارات
روزنه.